

Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі

22

Валерій ГЕЄЦЬ,
академік НАН України,
директор Інституту економіки
та прогнозування НАН України

Сучасні дослідження проблем довіри, згідно з одним із засадничих тлумачень Ф. Фукуями¹, – найважливішою складовою соціального капіталу, зосереджені на вивченні соціоекономічних феноменів, що виникають у результаті рівня довіри, що склався в суспільстві (яку називають міжособистісною довірою), а також інституційних складових довіри, формально близьких одна одній, але вельми відмінних за змістом і роллю в суспільстві.

Соціальний капітал як категорія економічної науки виник унаслідок розширеного тлумачення рушійних сил економічного розвитку, до складу яких, окрім традиційних, входять ресурси, пов'язані з мотивами й умовами, що впливають на поведінку людини не лише як на учасника господарського життя, а і як на суб'єкта життя суспільного. Довіра, один із основних носіїв соціального капіталу, згідно з Дж. Коулманом², один із найважливіших різновидів капіталу, – насамперед є довготривалим ресурсом економічного зростання. Як ключове поняття, довіру досліджують у рамках багатьох суспільних дисциплін, але передовсім у соціології. З 1994 року Інститут соціології НАН України здійснює **академічно вивірений соціологічний моніторинг** різних соціальних феноменів і явищ, що впливають на формування довіри в суспільстві. Отримані дані свідчать: історичні події останніх двадцяти років, що мали у своїй основі часто інституційну і суспільну нестабільність, зумовлену економічними, політичними й соціальними трансформаціями, справили відчутний вплив на рівень довіри в українському суспільстві. До того ж цей вплив не завжди залежав від значущості та

масштабності подій. Так, з 1994-го по 2010 рік оцінки населенням рівня своїх знань, що визначають сприйняття трансформації та формують погляди й поведінкові настрої людей, практично не змінилися, незважаючи на величезну кількість доленосних для країни та суспільства подій.

Для аналізу суспільного сприйняття життя країни особливе значення мають показники, які відбивають особистісну оцінку ступеня достатності знань для формування думок про політичні й економічні події, що відбуваються (табл. 1). Оцінка населенням своїх знань є

важливим чинником адекватної соціальної, економічної та політичної його активності. Це – з одного боку. А з другого – враховуючи, що надалі ми побачимо їх недостатність, виникає можливість активного маніпулювання поглядами населення.

Отже, кількість тих, хто вважає, що в них достатньо політичних знань, з 1995 року збільшилася з 11% до 22,4%. Незважаючи на, здавалося б, очевидне поліпшення ситуації за п'ятнадцять років, цей процес має в довготривалій оцінці негативну характеристику, бо менш як чверть українського населення

Таблиця 1

Оцінки населенням України ступеня достатності політичних і економічних знань (1995–2010), % респондентів

Ступінь міра достатності знань	1995		1999		2004		2008		2010*	
	Полі- тичних	Еконо- мічних	Полі- тичних	Еконо- мічних	Полі- тичних	Еконо- мічних	Полі- тичних	Еконо- мічних	Полі- тичних	Еконо- мічних
Недостатньо	31,9	46,7	29,3	40,6	34,6	46,3	27,5	38,2	24,7	38,6
Важко сказати	25,9	25,0	22,9	23,4	22,1	20,7	23,4	21,8	23,6	22,6
Достатньо	11,0	7,9	12,0	9,6	15,4	15,4	24,4	21,2	22,4	19,0
Не цікавить	29,9	19,3	34,9	25,5	27,6	17,3	24,4	18,5	29,3	19,8

* Дані національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 552–553.

¹ Див. докладно найповнішу, на нашу думку, розробку проблеми довіри: Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004.

² Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 124.

Структура багатства країн залежно від ступеня їх багатства (2000)*, % до загального підсумку

Група країн	Природний капітал	Фізичний капітал	Невидимий капітал
Бідні	26,0	16,0	59,0
Середні	13,0	19,0	68,0
Багаті	2,0	17,0	80,0
Світ загалом	4,0	18,0	78,0
Росія**	44,0	40,0	16,0

* Where is the Wealth of Nations (Measuring Capital for the list Century). The World Bank. – Washington, DC, 2006. – P. 4.

** Сасаки М., Латов Ю, Ромашкина Г., Давыденко В. Доверие в современной России (компаративистский подход к «социальным добродетелям») // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 87.

ня вважає, що вони здатні оцінити ситуацію й адекватно відреагувати на неї, сформувати своє ставлення до неї, а також до тих, хто їх оточує. Це дуже мало, адже менш ніж кожен четвертий може бути повноправним учасником політичного процесу й, відповідно, зробити політичний вибір свідомо. Очевидно, нам знадобиться ще років тридцять, щоб сформувати суспільство, в якому більшість населення усвідомлено брала б участь у політичних і економічних процесах, була б здатна до самоорганізації та відповідальності за ухвалені рішення. Це надзвичайно важке завдання.

Ситуація з економічними знаннями є не набагато кращою. Тих, хто вважає, що має їх достатньо, 2010 року було лише 19,0%, адже економічні трансформації тривають понад двадцять років. І це в епоху, коли суспільство й економіка знань є засадничими характеристиками часу.

Проте повернімося до вже згаданого нами Дж. Коулмана, який визначив соціальний капітал як один із найважливіших сучасних ресурсів розвитку (нарівні з такими відомими, як природний, фізичний і людський) – такий, що характеризується передусім знаннями й навичками, накопиченими в суспільстві, та репрезентований насамперед через довіру³.

За даними Світового банку за 2000 рік⁴, питома вага капіталу, пов'язаного з характеристикою людських інтересів, так званого невидимого капіталу, становить приблизно 60–80% залежно від ступеня багатства країни. В окремих країнах цей показник є значно нижчим, зокрема в Росії 2000 року він сягав лише 16% (табл. 2). В основі невидимого капіталу лежить довіра, що має особистісну й інституційну складові. Росія, як видно з табл. 2, уп'ятеро віdstає від розвинених країн і більш як утричі – від бідних, що загалом дає підстави припускати: в Україні, де лише розпочато розробки в цьому напрямі, ситуація є не кращою, а може, й гіршою, бо тенденції, що характеризують довіру (особливо міжособистісну) в наших країнах, дещо відрізняються. Але про це йтиметься нижче.

Україна, що належить до так званих транзитивних країн, у

процесі ринкових перетворень спирається здебільшого на природний і фізичний капітали минулого й не може швидко принципово змінити характер накопичень соціального капіталу, особливо через кризи. Проте для економічного розвитку, для зміни характеру економічного життя і поведінки людей, а також системи управління, яку реалізують ті самі люди, важливо вже нині спертися на соціальний капітал, оцінити потенціал, закладений у ньому, інакше успіху в конкурентному плані ми не досягнемо.

Як змінилася особистісна довіра в Україні за роки трансформації? Посилаючись на дослідження, виконані міжнародним проектом *WVS* (Усесвітнє дослідження цінностей)⁵, динаміка питомої ваги українців, які вважають, що «більшості людей можна довіряти», характеризується як негативна – від 28,8% (1995–1998) до 24,5% (2005–2008). Хоча обстеження *EVS* 2008 року, методика якого збігається з *WVS*, показало дещо обнадійливіші дані – до 28,4%. Відзначмо, що в Росії показники *EVS* за 2008 рік також є вищими (29,4%), ніж дані *WVS* за період 2005–2008 років. Загалом динаміка міжособистісних показників довіри в Україні, Росії й інших постсоціалістичних країнах Європи сприймається як свідчення того, що шлях до ринку у процесі трансформації та спирання на індивідуалістичний характер поведінки за мірою віддалення від колишньої системи не накопичують, а знижують потенціал невидимо-

го капіталу, в якому одну з головних ролей відіграє міжособистісна довіра. Падіння ж довіри, як відомо, збільшує транзакційні витрати. Щоправда, за результатами деяких спостережень, пік її падіння в окремих країнах уже пройдено.

Україна, як і Росія, за характеристикою міжособистісної довіри є напівпериферійною країною, як це визначає у своїй класифікації І. Валлерстайн. Цю класифікацію, до речі, активно використовують у своїх оцінках учені Росії⁶. Ми нині перебуваємо десь на рівні латиноамериканських країн, у яких ступінь довіри наближається в кращому разі до 25%. Отже, наш стан із міжособистісною довірою можна оцінити як найкращий серед найгірших.

Згідно з моніторингом Інституту соціології НАН України, 1992 року рівень міжособистісної довіри в українському суспільстві становив 42,8%⁷. Потім він знизився до 32,4% (1999), але 2004 року, оскільки населення було налаштоване на позитивні зміни, пов'язані з виборами президента, цей показник підвищився до 39,6%. Після цього знову почав падати й 2008 року дорівнював 28,4%. Задля методологічної точності зазначмо, що методика 2008 року була дещо іншою, але загальна картина тривалих спостережень не змінилася.

З 1999-го по 2004 рік в Україні міжособистісна довіра мала тенденцію до посилення, й пов'язувати це треба передусім із політичною стабільністю того часу та позитивними змінами в економіці.

³ Докладно позицію автора цієї статті щодо взаємодії довіри і розвитку див.: Геєць В. М. Взаємодія довіри і розвитку // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 3–16.

⁴ Where is the Wealth of Nations (Measuring Capital for the list Century). The World Bank. – Washington, DC, 2006.

⁵ Див.: <http://www.edelman.co.uk/trustbarometer/>

⁶ Див., напр.: Сасаки М., Латов Ю, Ромашкина Г., Давыденко В. Доверие в современной России (компаративистский подход к «социальным добродетелям») // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 87.

⁷ Українське суспільство 1992–1996 рр. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 453.

При цьому домінували політичні процеси, бо економічне зростання тривало й після 2004 року, але політична криза в країні, що почалася цього самого року і не завершилася до кінця 2009-го, впливала на ступінь довіри. Політичні процеси впливають на психоемоційне ставлення людей одне до одного. Не випадково в періоди глибоких суспільних змін можливі глибокі міжособистісні конфлікти, бо втрачається довіра. Можна чекати, що з часом, коли люди не розподілятимуться на політичних друзів і ворогів, на перший план вийдуть інші цінності й соціальний капітал, що виявляється через довіру, почне зростати.

Сьогодні населення масово втрачає орієнтацію у виборі життєвих цінностей. Результати Національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року, свідчать: багато що з того, у що вірили наші батьки, «розвалюється на очах». Так відповіли 83,8% опитаних. При цьому 80,6% респондентів вважають, що більшість людей ні звгалі ні в що не вірять. А ця цифра вже лякає. За останніх вісімнадцять років кількість таких людей зменшилася лише на 1,2 п. п., натомість кількість тих, хто не згоден із цим, зросла тільки на 0,3 п. п., тобто практично залишилася на тому самому рівні. Найбезпечніше для населення України звгалі «нікому не довіряти» – таким є переконання 49,8% респондентів. Тобто спостерігаємо сталу тенденцію деморалізації жителів України. Вона має високу оцінку – 62,9% населення.

У згаданих дослідженнях викремлено так звану групу довіри співвітчизникам. У цій якійсї характеристикї рівень довіри є значно вищим, аніж у попередніх, і відзначений зростанням – з 30,2% 1994 року до 45,6% – 2010-го. Зіставляючи показники довіри співвітчизникам із показниками міжособистісної довіри, бачимо істотну різницю в тенденціях. Чим це можна пояснити? На наш погляд, значним рівнем національної дистанційованості населення України, виміряної за шкалою Богардуса. Індекс національної дистанційованості має шкалу 1–7 балів, тобто середній дорівнює 3,5 бала. Інтегральний індекс національної дистанційованості, складений за 10 національностями, 2010 року мав величину 5,2 бала, тобто вищу за середню на 1,7 бала, що становить понад 50% і 75% від верхнього значення. Тенденція до підвищення зберігалася впро-

довж усього періоду вимірювань. Зазначмо, що у вихідній точці спостережень (1994) він уже перевищував середній рівень, дорівнюючи 4,4 бала. При цьому явно викремлювалися національні ознаки, що характеризуються близькістю до соціальних. Індекс національної дистанційованості українців, що проживають за кордоном, 2010 року становив 3,1 бала, росіян – 3,3 бала, тобто був нижчим за середній, що свідчить про близькість до земляків. Для порівняння: у поляків він дорівнює 5,0 бала, євреїв – 5,1, кримських татар – 5,3, китайців – 5,9, чеченців – 6,3 бала.

Процес зростання національної дистанційованості відбувається на тлі дедалі більшого взаємного перетікання не лише капіталів, товарів, а й людей, тобто характеристик, пов'язаних передовсім із накопиченням матеріального капіталу, що загалом є досить властивим Україні й українським товарним потоком. Але найголовніше те, що це відбувається в умовах вільного обміну знаннями, нормами й цінностями, які визначають соціальний капітал. Не подолавши національної дистанційованості, ми не підвищимо рівня довіри, а отже, й питомої ваги невидимого капіталу.

Із проведеного аналізу випливає, що за узагальненими показниками міжособистісної довіри Україна в пострадянському періоді перебувала серед країн із відносно високим рівнем довіри, натомість у роки трансформації потрапила у групу країн, близьких до кращих показників бідних держав латиноамериканського регіону.

Проте не лише міжособистісною довірою визначають рівень соціального капіталу у країні. Не менш важливою є інституційна довіра – до державних інститутів (президент, парламент, уряд, силові та регіональні органи влади), неурядових та політичних організацій тощо.

Спочатку звернімося до найстабільнішого неурядового інституту – церкви та духовництва. Наведені показники свідчать про позитивний стан довіри до церкви та духовництва в українському суспільстві (табл. 3).

А. Денікін у «Нарисах російської смуті» проаналізував три складові російської державності: за віру, царя і вітчизну. Зокрема, він писав, що трагедія російської державності полягала в тому, що російська церква того часу не змогла запропонувати сучасне бачення й перспективи розвитку духовного стану суспільства, що дало змогу більшовикам швидко прищепити атеїстичні настрої та розправитися з церквою і духовництвом. Церква не давала альтернативних пропозицій виходу з кризи державності. За нинішніх умов довіри до церкви цей інститут може відіграти консолідуючу роль у розвитку державності, подоланні роз'єднаності та конфліктності в суспільстві. Проте конфліктність між конфесіями в Україні не дозволяє це реалізувати сповна.

Що стосується засобів масової інформації, то їм зовсім і переважно не довіряли 1994 року – 36,6%, а 2010-го – 33,4%, тобто значна частина населення не довіряє інформаційному простору, в якому перебуває (табл. 3). Проте

Таблиця 3

Ступінь довіри населення України до засобів масової інформації, церкви, духовництва (1994–2010), % респондентів

Варіант відповіді	1994		1999		2004		2008		2010*	
	ЗМІ	Церква і духовництво	ЗМІ	Церква і духовництво	ЗМІ	Церква і духовництво	ЗМІ	Церква і духовництво	ЗМІ	Церква і духовництво
Зовсім не довіряю	13,8	13,6	11,5	19,0	10,5	10,6	12,5	7,4	10,0	6,5
Переважно не довіряю	22,8	13,7	19,8	15,7	24,3	12,5	24,0	10,4	23,4	10,2
Переважно довіряю	17,2	18,9	22,3	17,7	24,4	28,9	29,9	35,4	29,0	37,0
Повністю довіряю	2,7	16,7	3,9	14,2	3,5	15,1	3,1	20,2	1,7	19,4

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 523.

кількість тих, хто вірить ЗМІ, зросла з 19,9% (1994) до 30,7% (2010), що важливо, бо засоби масової інформації, як відомо, формують громадську думку, світогляд населення. Та оскільки вони зазвичай контролювані власниками й не

завжди є об'єктивними, їхня роль у підвищенні довіри між людьми в Україні не може бути вирішальною.

Результати досліджень рівня довіри населення до політичних інститутів, таких, як партії та профспілки (табл. 4), які належать до

неурядових інститутів, свідчать, що загальна тенденція така: якщо 1995 року партіям не вірили 67,1% населення, то 2010-го – 60,4%, тобто практично так само, а профспілкам не довіряли 2010 року 43,5%. Повністю або частково цього самого року партіям довіряли 7,7% населення, а профспілкам – 15,8%. Річ у тім, що ідеологічна складова діяльності партій, яка історично склалася, в незалежній Україні практично відсутня. На першому плані спостерігаємо індивідуалізовану мотивацію політичної поведінки, яка визначається здебільшого метою отримання доступу до влади і, зрештою, до контролю над власністю.

Органи законодавчої та виконавчої влади в українському соціумі довірою не користуються: не вірять зовсім і переважно Верховній Раді України станом на 2010 рік 60,4% населення. 1995 року Президентові не вірили зовсім або переважно 23%, 2010-го – вже 32,9%. Уряду 1995 року не вірили 49,5%, а 2010-го – 43,5%.

Вельми показовим є також ступінь недовіри до місцевих органів влади. Так, 2002 року (даних за попередні роки ми не маємо) місцевим органам влади зовсім або переважно не вірили 54,8%, 2010-го – 48,3%, повністю і переважно довіряли місцевим органам влади 2008 року 14,3%, а 2010-го – 17,9%. Аналіз співвідношення недовіри й довіри до центральних і місцевих органів влади свідчить, що і на регіональному, і на центральному рівнях влади існує значний відрив влади від народу. Це підтверджує й оцінка ступеня довіри до правоохоронних органів. 1995 року їм не вірили 60,6% населення, 2010-го – 58,6%. Прокуратурі не вірили 2002 року 54,2% населення, 2010-го – 56,5%. Судам не вірили 2002 року – 54,4%, 2010-го – 60,8%.

Рівень довіри 2010 року до інститутів влади: Президент – 30,8%, уряд – 19,6%, місцеві органи влади – 17,9%. Оцінка недовіри до бізнесу в Україні є дуже високою. 2010 року представники бізнесу мали такий рівень недовіри населення: приватні підприємці – 41,3%, банки – 67,3%, страхові компанії – 68,5%. А ступінь часткової або повної довіри не перевищував по жодному зі згаданих представників і 16%. Надзвичайно висока недовіра й до представництв громадських організацій. 2010 року їм довіряли лише 15,5%.

За даними табл. 5 очевидно, що інституційна складова довіри в Україні загалом є вельми низькою. Особливо вона виокремлюється на тлі міжнародних показників

Таблиця 4

Ступінь довіри населення до політичних партій і профспілок України (1995–2010), % респондентів

Варіант відповіді	1995		2002		2004		2008		2010*	
	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки
Зовсім не довіряю	42,3	–	34,1	23,9	28,0	20,2	28,0	19,3	28,7	20,1
Переважно не довіряю	24,8	–	27,6	18,1	31,9	21,4	32,9	23,7	31,7	23,4
Переважно довіряю	2,0	–	6,2	13,9	7,6	14,3	8,8	15,4	6,9	14,4
Повністю довіряю	0,8	–	1,1	3,4	0,9	2,8	0,7	1,6	0,8	1,4

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 527.

Таблиця 5

Ступінь повної та переважної інституційної довіри в Україні та світі (1994–2010), % респондентів

Різновид інституційної довіри	1994	2007 ¹		2010 ²
		Країни, що розвиваються	Розвинені країни	
<i>Державні органи влади</i>				
Президент	16,1			30,8
Верховна Рада	9,7			14,2
Уряд	11,4	46,0	38,0	19,6
Місцеві органи влади	14,3			17,9
Міліція	12,8			13,6
Прокуратура	12,4			11,0
<i>Неурядові організації</i>				
Засоби масової інформації	19,9	56,0	37,0	30,7
Політичні партії	2,8 ³			7,7
Профспілки	17,3 ⁴			15,8
Церква та духовництво	35,6	46,0	38,0	56,4
Добродійні фонди, громадські асоціації та об'єднання	15,2	53,0	52,0	15,5
<i>Бізнес</i>				
Приватні підприємці	13,8	60,0	47,0	15,9
Банки	9,8			10,0
Страхові компанії	6,8			7,6

¹ Edelman Trust Barometer, 2007. – Р. 1.

² За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

³ Дані опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України 1995 року.

⁴ Дані опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України 2002 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К., 2009. – С. 479–480.

довіри до бізнесу й неурядових організацій.

Практично всі інститути, **за винятком Президента, ЗМІ і церкви**, мають високий рівень недовіри. Ступінь довіри до центральних і місцевих органів влади значно поступається показникам не лише розвинених країн, а й країн, що розвиваються. Зазначмо, що у формуванні невидимого капіталу і, відповідно, накопиченні багатства важливішу роль відіграють неурядові організації та бізнес. У менш розвинених і менш багатих країнах державні інститути є доволі сильними і, як відомо, беруть на себе повноваження з перерозподілу доходів для бідних верств населення, часто ухвалюючи рішення не на їхню користь. Тому населення вимушене віддавати перевагу інститутам, які можуть про нього потурбуватися. Збагачення правлячої еліти – один із механізмів, за допомогою якого вона закріплює своє панування в суспільстві, формуючи надмірне розшарування його членів, і таке розшарування, якщо його не тримати в шорах, як пише М. Прохоров, веде до загибелі суспільства загалом⁸. Українська держава намагається розв'язати проблему розшарування шляхом збільшення держзвдатків на соціальні потреби. Але тут починають активно діяти вже відпрацьовані механізми, що дають змогу за рахунок соціальної підтримки бідних збільшувати доходи багатих, зокрема державних службовців. Таким чином держава потрапляє в пастку загострення боротьби протилежностей, але, на жаль, не просувається до їхньої єдності. Адже лише за досягнення їхньої єдності можна сподіватися на успіх модернізації та розвитку країни загалом. Тим самим долаються або нівелюються ілюзії суспільства споживання, в якому поліпшується добробут. Проте «в суспільстві споживання, коли влада обертається з державного насильства в голос експертизи, моди, здорового глузду і громадської думки (навіть коли це досягнуто, і тим більше, коли це не досягнуто. – В. Г.), людина втрачає свободу непомітно, оскільки великий інквізитор розсіяний у всьому соціальному просторі... Доведена до логічного завершення свобода в умовах сучасності реалізується у глобальній перемозі лібералізму, наріжним каменем якого є індивід із його непорушними правами і свободами. І ця перемога обертається світоглядною кризою... суспільство, сім'я і держава стають не джерелом моралі та легітимізації... Відповідно,

всі звичні інститути... якщо не знають приголомшливого фіаско, то переживають істотне падіння своєї ефективності»⁹.

Але повернімося до України. Скориставшись класифікацією А. Олейника, констатуємо, що соціальна взаємодія у країні є близькою за багатьма характеристиками до визначення «паралізована». Влада не здатна повністю контролювати ситуацію, а саморегулювання відносин ускладнене взаємною недовірою¹⁰. Очевидно, що поліпшити стан може високий рівень довіри до інституту влади, яку втілює Президент України. Такий рівень довіри мали і Президент Л. Кучма, і Президент В. Ющенко, і нині Президент В. Янукович. Подивімося, наскільки довіряло населення президентам, які посідали пост останніми роками. Так, Л. Кучма двічі після виборів отримувал значний підйом довіри. 1995 року він дорівнював 33,3%. Другий підйом був 2000 року, але вже на рівні 26,9%. Президент В. Ющенко піднявся до 49,2%, але потім розгубив свої переваги й програв нові вибори. В. Янукович отримав 30,8%, але це менше, ніж Л. Кучма 1995-го і В. Ющенко 2005-го. Ситуація може поліпшитися, якщо В. Януковичу вдасться зміцнити довіру до інших інститутів і тим самим подолати «паралізованість» суспільства, а також досягти вищого ступеня контрольованості ситуації для здійснення скоординованих дій влади й суспільства. Можна буде також позитивно впливати на рівень міжособистісної довіри, а отже, нарощувати невидимий капітал суспільства, оскільки з іншими складовими капіталу у країні, особливо із засобами виробництва, стан справ не найкращий. Поки що ситуація залишається невизначеною. Уже є перші сигнали про суперечності між сформованими гілками влади. Про що свідчать дані про конфлікти з шахтарями, які розпочали страйк у зв'язку з невиплатою заробітної плати, про страйк підприємців, спричинений податковим пресом. Зростає невдоволеність населення через невиконання обіцянок про непідвищення цін на газ, прагнення збільшити пенсійний вік тощо. На покращення координованості дій могли б вплинути ЗМІ та церква, але перші пов'язані залежністю від власників, а другі переживають міжконфесійний розкол.

Розвиток України в оптимальному уявленні – це зміцнення

інституційної довіри через інститути Президента України, а також незалежні ЗМІ, неурядові організації та церкву, що водночас підвищуватиме рівень соціального капіталу. І лише так треба рухатися, долаючи відчуження влади від населення. Це відчуження сформоване внаслідок корумпованості та непрофесіоналізму, а також прагнення до поєднання сили влади і сили капіталу. Нам потрібен розвиток соціального капіталу, який є найбільшим багатством у світі. Багатство – в людях. ХХІ століття – це століття багатих людей, що мають невидимий капітал, але не тих, хто контролює природну ренту й матеріальні потоки. Час повертати!

Сучасний розвинений світ, незважаючи на світоглядну кризу традиціоналістської моралі, акцентує на постматеріалістичних цінностях, за яких розвиток людини, її свобода – як перманентне звільнення, цінність якого міститься всередині неї самої, і здібності до самовдосконалення є головними. Ми ж поки що не подолали примату матеріалістичних цінностей буття, на що вказують соціологічні дослідження, якими встановлено, що основні постматеріалістичні цінності загалом в Україні підтримує менше одного відсотка населення¹¹. Наше населення орієнтується на посилення патерналізму, і це може бути використано нинішньою державою для подолання свого відчуження від суспільства. Проте без широкої участі людини, без громадянських інститутів подолати відчуження неможливо. Ще не пізно стати на шлях розвитку інститутів, у рамках яких людина обстоюватиме особисті, а також суспільні інтереси перед владою і бізнесом, формуючи інституційні системи, здатні ухвалювати й реалізовувати якісні управлінські рішення на підставі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Для здійснення цього країна має ресурси. У структурі світового природного багатства, як відомо, питома вага орних земель для країн із низьким доходом сягає 59%. Наявні в Україні орні землі – це найкращі в світі чорноземи. Продовольча криза відкриває нам шлях до доходів, які цільово мають бути спрямовані на розвиток людини і підйом на цій основі соціального капіталу, що є базовою підставою сучасного багатства й різноманітності життя, а отже, й розвитку.

⁸ Прохоров М. М. Образование и религия в постсоветской России // Свободная мысль. – 2010. – № 1. – С.105–118.

⁹ Мартьянов В. Идея свободы как утопия модерна // Свободная мысль. – 2010. – № 6. – С. 70–71.

¹⁰ Див.: Олейник А. Н. «Жизнь по понятиям»: институциональный анализ повседневной жизни российского простого человека // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 44.

¹¹ За результатами дослідження «Ціннісні орієнтації населення–2006» у рамках міжнародного дослідницького проекту «World Values Survey» (керівник досліджень в Україні – О. Балакірєва).